

צלחת פוסחת על הגבול פליסיטס היימן-יילינק

חפצי יודאיקה הם צופנים הממתינים לקריאה ולפענוח. הם אופני ביטוי תרבותיים, נושאי משמעות שיש לפרשה ושאפשר לנתחה. ככאלה, הם רב מימדיים. מספר המימדים שיש לחפצי יודאיקה הוא כמספר המימדים שנהיה מוכנים לגלות בהם ודרכם. על אף שהם, בראש ובראשונה, אובייקטים של הזדהות עם יהדות, הם גם אוצרים בתוכם הרבה יותר מאשר מידע דתי. חפצי פולחן יהודיים נושאים סיפורים שהם פרגמנטים של היסטוריה. ביכולתם להצביע על התפוררותם והתמוטטותם של Lebenswelten (עולמות של חיים), על הריסתם של הקשרי חיים וכן על מוסד המוזיאון עצמו. באפשרותם לספק מידע לא רק על חגים, אלא גם על חיי היומיום. הם יכולים לשקף את מוצא בעליהם ולספר סיפורים של נדודים. באותה מידה אפשר כי הם יאירו על כוח כלכלי ומעמד חברתי של יחיד או של קהילה, כשם שיעידו על עוני ואפלייה. הם מצביעים על גישות אורתודוקסיות, יותר או פחות, לפולחן ולמימושיו הפרקטיים-דתיים. הם מעידים על תפיסות ביחס לאסתטיקה, אומנות ואמנות גבוהה. באפשרותם לשקף תהליכים חברתיים כלליים ותנאי מחיה, וכן את מידת שיתופו והכללתו של המיעוט היהודי ברוב הכללי. לבסוף, חפצי פולחן יהודיים יכולים להעיד על אופנה, טעם, Zeitgeist, ותיירות, מבלי להחליש בכך את אופיים הפולחני או הדתי.

כתוצאה מכך, חפצי יודאיקה מייצגים תמיד גם את ההווה, גם אם הווה זה הופך לעבר ברגע של פרשנות בוחנת. יצירתם, או הרעיון והתפישה שהביאו ליצירתם בצורתם הייחודית, לא התרחשו בוואקום. ביסוד היווצרותם של אובייקט מונחים הקשר תרבותי, דיאלוג עם הסביבה, ובחינה של התקופה שבה נוצר. ברמה האינטלקטואלית נדרשת מהמתכנן, או מהמעצב, התבוננות בהתפתחויות התרבותיות והאמנותיות, וברמה המעשית נדרש זיהוי צרכיהם של הצרכנים הפוטנציאליים. בהמשך דבריי ניתנת דוגמה, שכבר הייתה לקלאסית, אודות חפץ יודאיקה, שהיא כנראה תוצאה של הבנה באופנות קולינריות ושל התבוננות בשוק הכלכלי, אך היא גם תוצאה של השאלה כיצד אפשר "לתרגם" חפצים בני הזמן שיועדו לשימוש חילוני אל תוך הקשר יהודי.

האובייקט הוא צלחת סדר מקרלסבד, שכדוגמתה אפשר למצוא באוספי יודאיקה רבים. סוג זה אינו מוצר מסורתי ומרהיב, אלא דווקא מוצר חדש, בסטנדרט הממוצע של ייצור המוני. זהו אחד מאותם חפצי פולחן רבים, שנכללו ללא שאלות בקנון של האוספים,

פליסיטס היימן-יילינק, אצרה מספר רב של תערוכות ופרסמה רבות אודות יודאיקה, היסטוריה יהודית וזהות יהודית באמנות. מאז 1993 היא האוצרת הראשית במוזיאון היהודי בווינה, והחל משנת 2004 היא אוצרת בכירה במשרה חלקית של אוסף היודאיקה במוזיאון ספרטוס בשיקגו. ד"ר היימן-יילינק לימדה במחלקה למדעי היהדות באוניברסיטת וינה וב-Hochschule für jüdische Studien בהיידלברג. היתה חברה בוועדת השיפוט בתחרויות "פרס עדי להבעה יהודית באמנות ובעיצוב".

לא משום אופיים הייחודי, אלא משום שהם פשוט קיימים ונמצאים בבעלותם של כל מוסד ואספן פרטי. לצלחת בעלת השוליים המוזהבים, מאוסף המוזיאון היהודי בווינה, ששה שקעים בצורת צדף, בבוהק של אס-הפנינה. בכל אחד משקעים אלה הכותרת העברית ל"מרור", "זרוע", "ביצה", "חרוסת", "מרור" (על כפילות המרור ידובר בהמשך), "כרפס". במאכלים סימבוליים אלו נעשה שימוש בליל הסדר למטרות ליטורגיות. במרכז ישנו מגן דוד. לא במקרה השקעים הם בצורת צדף – משמעות פרגמטית-מעשית מסבירה זאת, כיוון שהשימוש המקורי בצלחת זאת היה, ללא הכיתוב העברי, צלחת לצדפות. על צדה האחורי של הצלחת מן האוסף הווינאי מוטבע סמל זהוב: "יוצר בצ'כוסלובקיה, קרלסבד". הכינוי "צ'כוסלובקיה" מצביע על תאריך ייצור שלאחר 1918 ולפני 1938. למרות שהמדינה מעולם לא נקראה צ'כוסלובקיה באופן רשמי, נעשה שימוש בכינוי מקוצר זה בעיקר בין 1920 ל-1938; מכאן שהצלחת יוצרה ברבע הראשון של המאה ה-20. מקום הייצור היה קרלסבד, שבסביבתה נוסד כבר ב-1792 מפעל לפורצלן. הודות למרבצים העשירים של חומרי הגלם פֶּצְלֵת, קוורץ וקאולין באיזור, הייצור התעשייתי של פורצלן יכול היה בסופו של דבר להתפתח במהירות באיכותו ובכמותו. לצד כלים שימושיים וכלי חרסיה יומיומיים, ייצרו כל הזמן פורצלן דקורטיבי לאספנים ולחפצי מותרות.

אולם, האזור לא היה ידוע בייצור הפורצלן (והזכוכית) בלבד. העיירות הבוהמיות קרלסבד, מאריינבד ופרנצסבד, המכונות משולש-הספא (המעיינות) של אגרלנד, התפתחו במהלך המאה ה-19 כמרכזי ספא ידועים. בעוד שבמאה ה-18 ובראשית המאה ה-19 הן היו עדיין יעדים בלעדיים לאריסטוקרטיה, הן הפכו לאופנתיות גם לבורגנות במחצית השנייה של המאה ה-19. כבר לקראת סוף המאה ה-18 התפתחו עסקי המזכרות במרכזי הספא. בֶּרְזִמְנִית, מאז העת העתיקה עוררו הצדפות את הפנטזיות האנושיות כמעדן בעל ערך תזונתי ייחודי, וכסם חיים המגביר תשוקות. זמן קצר לפני הכחדתן בסוף המאה ה-19, תורבתו הצדפות לראשונה. הדבר קרה בעקבות התעניינות הולכת וגוברת של בני המעמד הבינוני בצדפות – שעובדה היסטורית היא שהן נאכלו רק על ידי עשירים ואריסטוקרטים – במיוחד בחגים. כל אדם שכיבד את עצמו, שביקר בקרלסבד, פרנצסבד או מאריינבד, יכול היה להרשות לעצמו חצי תריסר צדפות פה ושם. על כך הגיבה התעשייה במיידיות. מכיוון שמבקרי ספא ותיירים אהבו לקחת לביתם מזכרות לעצמם, או מתנות קטנות לאהוביהם בבית (בשונה מהיום, כשאפשר לרכוש מזכרת של מקום כלשהו מבלי לבקר בו), תעשיית הזכוכית ובעקבותיה תעשיית הפורצלן שגשו במידה עצומה. מכירת מזכרות לתיירות הספא נעשתה תוך זמן קצר מקור הכנסה חשוב לתושבים. לא רק כלי זכוכית, כוסות וצלחות שבהם תמונות של המעיינות, הפארקים וכדומה יוצרו, אלא גם צלחות לצדפות, שבאותו זמן היו ללהיט. אך כיצד ניתן היה למכור צלחות לצדפות למבקרים יהודים? אחרי הכל, צדפות אינן כשרות. בעוד האורח היהודי היחיד יכול, בגלוי או שלא בגלוי, להתעלם מאיסור זה, לרבים עדיין היה נראה שלא ראוי לקנות צלחת לצדפות כמזכרת. אולם מבקרי הספא היהודים, שמשפרם תאם באופן ממוצע את היחס המספרי בין יהודים ללא-יהודים בפראג ובווינה, ייצגו איפה מספר גדול של לקוחות פוטנציאליים, שאי אפשר היה להתעלם מהם. יתר על כן, כאשר בשנים 1921 ו-1923 התקיימו הקונגרסים הציוניים ה-12 וה-13 בקרלסבד, היוו התיירים היהודים גורם כלכלי משמעותי מבחינה מספרית. בנוסף על כך, משתתפי הקונגרס

היו קהל בינלאומי, שלו רצו למכור מזכרות ייחודיות לאיזור. התיירים היהודים קנו את המזכרות, ברגע שמישהו בעל תושיה העלה את הרעיון כי צלחות הצדפות הידועות של קרלסבד יכולות לשמש כצלחות הסדר הסימבוליות. צריך היה רק לספק את הכיתובים המתאימים על הצלחות, והנה, צלחת הצדפות התחלפה בצלחת הסדר. הייתה, כמובן, בעיה לגבי מסורות ומנהגים שונים הנוגעים למספר המאכלים שיש לערוך על הצלחת: בעוד שלפי מסורת האר"י יש למקם ששה מאכלים על הצלחת, וכך תהיה צלחת הצדפות בעלת ששת השקעים מתאימה. לפי מסורת אחרת יש להניח רק חמישה מאכלים על הצלחת. בצלחת הקלאסית לשש צדפות, היה שקע מיותר ללקוחות שהחזיקו במסורת זאת. פתרונות שונים נמצאו, כפי הנראה, לנושא זה: במקרה של צלחת הסדר מהמוזיאון היהודי בווינה, בשני שקעים נכתב "מרור". גם אם כיתוב זה נראה מוטעה, ייתכן בהחלט כי מדובר בכפילות מכוונת. אחרי הכל, החזרת משמשת כמרור בן זמננו, ולפיכך (אם בכלל) כאותו ירק (מריר) בו משתמשים למרור (היא החזרת), בעוד שאת החזרת עצמה לא אוכלים כלל. ללא ידע מעמיק מדי בפולחן הדתי, אפשר היה להניח בתום לב כי יש שני מאכלים בשם "מרור" ולכתוב כך על שני השקעים בהתאם. במקרים אחרים, בצורה מדויקת יותר, ששה כיתובים שונים נכתבו בשקעים, כלומר, במקום פעמיים "מרור", פעם אחת "מרור", ופעם אחת "חזרת". פתרון נוסף היה שינוי העיצוב של צלחת הצדפות, בעזרת הגדלת השקעים או צמצום קוטר הצלחת באופן שהותר רק חמישה שקעים. מכיוון שהתערבות כזו בעיצוב ממוסד הייתה, ללא ספק, יקרה יותר מכיתוב עברי בלבד, יש להניח שהביקוש לכך היה בהתאם.

לצדפים ערך נוסטלגי מיוחד. כל אחד יודע זאת מילדותו, או מיציאה לחופשה על שפת הים עם ילדים. אדם אוסף את הצדפות כדי לשמר זיכרון של ימים חסרי עול, זמן שהוא מעבר לשגרה, מיוחד, וכזה הוא מיועד להשאר בזיכרון. הצדפים המובאים הביתה הם נשאים חומריים של זיכרון, שעד לפני רגע היה חי, המעידים שהיפה אינו חלום, אלא מציאות שנחווה. את "צלחת-הסדר-צדפות" יש להבין גם בהקשר זה: פסח הוא חג הזיכרון הטהור ביותר, חגיגה הקשורה למאורע בסיסי בהיסטוריה של עם ישראל, הוא יציאת מצרים. מעורבותו הישירה של אלהים בהיסטוריה אפשרה שחרור מעבדות – שקיומה נראה כהתפתחות טבעית – אשר בסופו של דבר עיצבה את הקשר בין ישראל לאלוהים. בכל שנה בליל הסדר נזכר מאורע זה וכל מאכל על "צלחת-הסדר-צדפות" מוקדש לציון ולהיזכרות: עצם צלוחיה עם מעט בשר עליה – לזכר קרבן פסח, ממרח תפוחים ואגוזים – לזכר הטיט ללבנים בזמן העבדות, ביצה – לזכר קרבן חגיגה, פטרוזיליה טבולה במי מלח או מי חומץ – לזכר האיזוב בו השתמשו להזאת דם השה על משקופי דלתות בני ישראל, ירק מר – לזכר העבדות במצרים, וכן שלוש מצות – לזכר החיפזון בו עזבו את מצרים, מבלי שהבצק הספיק לתפוח לפני האפייה. בהקשר זה, האובייקט מוכפל באופן סימבולי: הוא נושא זיכרון במובן של מזכרת – כלומר, של זמן יפה, מרגיע, מרפא – והוא נושא זיכרון במובן של חפץ פולחני, אשר מכוון להקשר הדתי הצר של חוויית הקשר עם אלוהים. כך, האובייקט הוא ביטוי של הזדהות כפולה המחברת שתי גישות. "צלחות-הסדר-צדפות" הקדישו עצמן לאינטגרציה עם תרבות הזיכרון של החפצים היהודיים-דתיים, למרות שהן נוצרו בתרבות המזכרות התיירותית. הן מעידות על אסימילציה צורנית ואסתטית, המסמנת תפיסה עצמית חילונית לחלוטין, ובו בזמן מצביעה על הנהגות דתיות ייחודיות המעידות על זהות יהודית.

בעזרת דוגמה זו נראה בבירור כי אפילו אמצעים פשוטים מאוד – אפשר להתפתות ולומר "טריקים" – טובים כדי ליצור תרגומים תרבותיים. במקרה בו תרבות מתבטאת כאובייקט (לא כמוזיקה, לא כטקסט וכולי), נראה כי תרגומים לא־טקסטואליים אפשריים גם כן. אפשר לכנות את האובייקט המתורגם 'היבריד', כינוי שבו־זמנית מתייחס לדבר־מה כללי כמו גם לשינויים. מסיבה זו, הוא חפץ מעורב. אבל תרבות כיום, יותר מתמיד, היא היברידית. הגלובליזציה הכלכלית, הפוליטית, הקשורה להגירה, הגלובליזציה האמנותית וכמובן גם זו התיירותית, הפכו תרבויות מעורבות לנורמטיביות יותר מאשר ליוצאות דופן. אם כך, זה מדהים לכאורה שהאובייקט הנדון הוא כבר כמעט בן מאה שנה; ומשמעות הדבר היא שהאובייקט מגיע מתקופה שבדרך כלל איננו מקשרים אותה להרכבים ולשילובים של תכנים וסמלים מוכרים. אפשר כי חפץ בין־תרבותי זה, "צלחת־הסדר־צדפות", מאותת לנו שמעולם לא התקיימה יודאיקה טהורה, וכי כל ניסיון ליצור כזאת, טועה בהערכת המציאות של המבנים חסרי הגבולות המובחנים שבכל חברה.